

Küllős Imola

„Vegyen minden példát róla”

Vétek és bűn a magyar népballadákban

■ Ki ne ismerné a falba épített feleség, Kómíves Kelemenné vagy az egymásért haló szerelmesek, Kádár Kata és Gyulai Márton tragikus végű balladáját? Hát a gyermekeit az erdőben elhagyó, kincseivel tovább menekülő asszonyról vagy az idegenbe eladott, önmagát elátkozó leány történetéről, és a „nagy hegyi tolvaj” ártatlanul lefejezett feleségéről hallottak-e már?

A magyar népballadák korántsem szívderítők, hisz mindegyikük tükröt tart az emberi gyarlóságnak, a véteknek és a bűnnek, mégis megrendítően szépek. Hőseik szánni valók, témájuk időtlen emberi érzelmeket és tulajdonságokat, ősrégi, mára már elfelejtett hiedelmeket, szokásokat és erkölcsi törvényeket idéz fel. A balladák nem olyanok, mint a mesék, amelyekben előbb vagy utóbb a jó és igaz győzedelmeskedik, a befejezés mindig örömteli. A ballada olyan hajdanvolt eseményeket, erkölcsi problémákat, összetűzéseket és azok következményeit adja elénk költői formában, amelyek máig visszhangra találnak lelkünkben, megdöbbennek és elgondolkoztatnak. Nem is tudok másik olyan folklórműfajt megnevezni, amelyik többet foglalkozna a bűn kérdésével, mint a ballada.

A szájhagyományból összegyűjtött népballadák (habár a mai emberek túlnyomó többsége csak könyvekben olvasta vagy szavalva hallotta) olyan, énekelt, verses elbeszélések, amelyekben párbeszédekből bontakoznak ki a baljós, tragédiába torkolló események. Ezért fogalmazott úgy egy XIX. századi irodalmár, Greguss Ágost, hogy a ballada „tragédia dalban elbeszélve”. Goethe szerint pedig egyenesen a költészet „óstojása”, olyan sokféle érzelm, indulatot, művészi formát és átvitt értelmű jelentést tartalmaz. Természetesen a ballada néven emlegetett énekelt versek definíciója, az énekek hossza, bennük a lírai, drámai és epikus elemek aránya koronként, népenként, sőt kulturális régiók szerint is különböző.

A magyar népballadák kimondva, kimondatlanul is kötődnek az európai népek zsidó-keresztény gyökerű kultúrájához, még abban az esetben is, ha egy-egy balladai

történet problematikája, „konfliktusmegoldása” sajátos nemzeti jegyeket mutat.

Beszédes példája ennek a következő eset: amikor az ELTE Folklore Tanszékén a népballadát tanítottam, egy japán hallgatónk (aki jól beszélt és értett magyarul) szemináriumi dolgozatában kifejtette, hogy az ő kulturális hagyományainak értelmében a Kádár Katát elemésztő anya jogosan cselekedett fia (illetve leendő menyé) ellenében. A ballada igazi bűnöse, a szerelmesek tragikus halálának okozója nem a gyilkos anya, hanem a fia, aki megszegte a nemesi család (nemzetség) íratlan törvényeit, amikor rangjához/nevéhez méltatlanul választott párt magának. A japán egyetemi hallgató felfogásában tehát nem a szülői önkény a balladai bűn, hanem a fiúi kötelezettségek felrúgása. Ezzel szemben áll az „egymásért haló szerelemesek / két kápolnavirág” balladának előképét adó *Telamon históriája* (1578), amely arra intette a keresztény olvasókat, hogy Isten előtt mindenki egyenlő, a szülők ne legyenek gyermekeik ellenében személyválogatók, mert az beláthatatlan tragédiák forrása lesz.

A ballada Európa-szerte ismert, igen összetett műfaj, skót/angol, német gyűjtemények és irodalmi alkotások révén a XIX. század elején jutott el hozzánk. Az első magyar népköltési gyűjteményt összeállító és kiadó Erdélyi János kezdeményezésére szerb, svéd, norvég, dán, skót népballadák műfordításaival, Gyulai Pál és Kriza János székelyföldi gyűjtései nyomán került be az irodalmi köztudatba a XIX. század közepén. Azt viszont nem tudjuk, hogy mikortól volt jelen a magyar szájhagyományban. Erről azért is vitatkoztak sokat a folklórkutatók és irodalomtörténészek, mert a legkorábbi széphistóriai, illetve históriásének-előzménnyel bíró népballadákat csak későn, a XVIII. század közepén/végén jegyezték fel. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekben tizenhat balladatípus mellett – amely a magánélet/családi élet válságos helyzetéről tudósít – egy történeti balladát (*A váradi basa vendégségét*), továbbá öt betyárballadát és két gyilkosság-, illetve hírballadát találtam.¹

A korán följegyzett klasszikus balladák közül a széphistóriai előzményű *A császár tömlőcéből szabadult úrfiakon* (Szilágyi és Hagymási) kívül mindegyik szöveg (tizenöt darab) a női sorssal, a női természettel, valamint a két nem kapcsolatával foglalkozott.

A XVIII. századnál korábbi szövegek hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a magyar népballadák mindössze kétszáz évesek lennének, hiszen az időtlen emberi érzelmek, ősi hiedelmek mellett jól datálható mentalitást és magatartásformákat, szokásokat őriznek. Több jeles folklórkutató (Vargyas Lajos, Demény István Pál) úgy vélekedett, hogy még a középkor folyamán alakította ki a magyar parasztság egy, a hősköltészetre visszavezethető, változatos korú költészeti örökségből a XIX. század közepén megismert népballada letisztult, végső művészi formáját. Mások szerint ez a műfaj később, a XVI–XVII. században keletkezett; erre enged következtetni a népballadák stílusa és témaválasztása is. Jómagam a reneszánsz- és barokk-kutató irodalomtörténész, Klaniczay Tibor véleményével értek egyet: „Írott és szóbeli, egyéni és közösségi, úri (lovagi) és népi alkotás, alakítás, hagyományozódás bonyolult együttesében kellene keresni a népballada genezisének titkait mind a műfaj egészét, mind az egyes balladákat illetően.”²

Budai Ilona
A marosvásárhelyi
Kulturpalota
üvegablaka

A régi stílusú, úgynevezett klasszikus magyar balladanyag körülbelül száz-százhusz „téma” (=szűzsé) köré szerveződő típusból, illetve szövegcsaládból áll, amelyek ugyan a paraszti szájhagyományban maradtak fenn, de nem feltétlenül népi/paraszti és nem feltétlenül magyar eredetűek. A népballada ugyanis szinkretikus műfaj. Kialakulásában szerepet játszottak a hivatásos énekmondók és a XVI–XVII. századi históriás énekek, a kéziratos és a nyomtatott közköltészet. Szövegüket, stílusukat olyan korábbi epikus és lírai műfajok formálták, mint a hősenek, a rabének, a virágének, a prédikátorok írta lakodalmi intő és oktató énekek, valamint a táncdalok. De nem egy balladatípusban (*A mennnybe vitt leány*, *A két rab testvér*, *A zsvány felesége*) még a halottsirató énekek nyomait is felfedezhetjük.

Egy XIX. századi elmélet szerint az északi (angol, skót, skandináv) népeknél keletkeztek a komor témájú és tragikus végű balladák, míg a mediterrán népeknél (olaszok, spanyolok, portugálok) inkább a vígabb témájú és végű románcok születtek. Mára megdőlt ez az elmélet, a magyar hagyományban is akadnak derűs megoldással végződő balladák, mint például a trufa- (tréfabeszéd-) szerű történetet elmesélő *Katonalány*, *A gunaras lány*, *A házasuló királyfi* vagy a *Kétféle menyasszony*.

Arany János az ábrázolás lélektani hitelességét tartotta a műfaj legfontosabb sajátosságának: „Természete a balladának (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelm-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi multhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, mennyi a lélek feltüntetésére okvetlen megkívántatik” – írta egyik recenziójában.³

Ortutay Gyula, aki szép gyűjteményt adott ki a régi székely népballadákban, Buday György fametszeteivel,⁴ a drámai felépítést tartotta a magyar népballadák legfőbb jellegzetességének. Hiszen rendszerint csak az egymással szembekerült balladahősök párbeszédéből és homályos utalásokból kerekedik ki a „valós” történet. Az elbeszélés hiányosságaira, az úgynevezett balladai homályra kétféle kutatói magyarázat is született. Az egyik szerint: az énekbe foglalt eseményt (és egykori szereplőit) minden bizonynyal jól ismerte a korabeli hallgatóság, nem volt szükség sem részletező elbeszélésre, sem „magyarázatokra”. A másik vélemény szerint a szájról szájra hagyományozódás során fokozatosan hullottak ki a nagyon személyes, a történet szempontjából lényegtelen részletek. Az énekek időről időre megváltoztatták (saját igényeik szerint

alakították át) a balladai szereplők nevét, az események helyszínét és korát is. Mindebből az is következik, hogy ettől a költői műformától nem szabad reális eseménytörténetet várnunk. A balladatémák történeti hitelessége azonban mégis kétségbevonhatatlan, hisz egy olyan, szigorúan szabályozott, feudális, férfiak uralta világba engednek bepillantást, amelyben a társadalmi hierarchiának, szülői tekintélynek még föltétlen, szinte végzettségű érvényessége volt. A zsidó-keresztény etika alapjául szolgáló *Tízparancsolat* és szokásjogból fakadó íratlan törvények nemcsak az urakra, hanem az alsóbb néposztályokra, a falvak zárt közösségében élő jobbágyparasztoakra, zsellérekre és cselédekre, sőt a kevesebb kötöttséggel élő, szabadosabb erkölcsű pásztorokra, katonákra is vonatkoztak. Ebben a világban szigorú közösségi normák szabták meg az egyén boldogulásának lehetőségeit, születésétől haláláig. Jóllehet az írott törvények és az íratlan közösségi elvárások korlátozták az egyén mozgásterét, ugyanakkor bizonyos védelmet és biztonságot is nyújtottak. Ezért a szabályokat és normákat az egyén az élete árán is szemé előtt tartotta, s ha megszegte, védtelenné, kizsároltá válva belepusztult.

A népballadák tele vannak jóvátehetetlen emberi botlásokkal, bűnökkel, hihetetlen és elborzasztó tettekkel: gyilkossággal, hűtlenséggel és házasságtöréssel, továbbá olyan családi konfliktusokkal, melyek rendszerint halállal végződnek. A hajdani balladahősök általában rangjuk és vagyonuk diktálta gögből, féltékenységből, szeretetlenségből, kegyetlenségből vagy szerelemféltésből követték el erőszakos tetteiket. Nagyon sok esetben csak a rangért és a pénzért. A népballada rendszerint „in medias res” (a konfliktus kipattanásával) kezdődik, és különböző jeleneteken át a csúcspont, a rendszerint tragikus vég felé közelít.

Érdeemes lenne e a hajdanvolt kriminális eseteket, amelyeket évszázadokon át megtartott a szójhagyomány, egy bíró jogi tudásával megítélni. Nemrégiben olvastam egy gondolatébresztő könyvet,⁵ amelyben az egyetemi oktató jogász szerző olyan szépirodalmi műveket, alakokat állít egy-egy jogi eset fókuszába, mint az önvédelemből gyilkossá váló Toldi Miklós, Kosztolányi gyilkossá lett Édes Annája, Móricz bántalmazott Árvácskája vagy a szerelméért saját osztályából kirekesztett, gyermekét is elhagyó és öngyilkosságba menekülő Karenina Anna. A szakember minden esetben felteszi a kérdést: ki az igazi bűnös, és ki az áldozat? Kinek szolgáltatnak igazságot a szigorú paragrafusok? Milyen a szóban forgó bűneset korabeli társadalmi visszhangja, s ma hogyan ítélné meg azt a törvény?

Az emberi lélek és a benne élő indulatok keveset változtak az elmúlt évszázadok során, de a balladák keletkezésének kora óta Európa-szerte megváltoztak a társadalmi

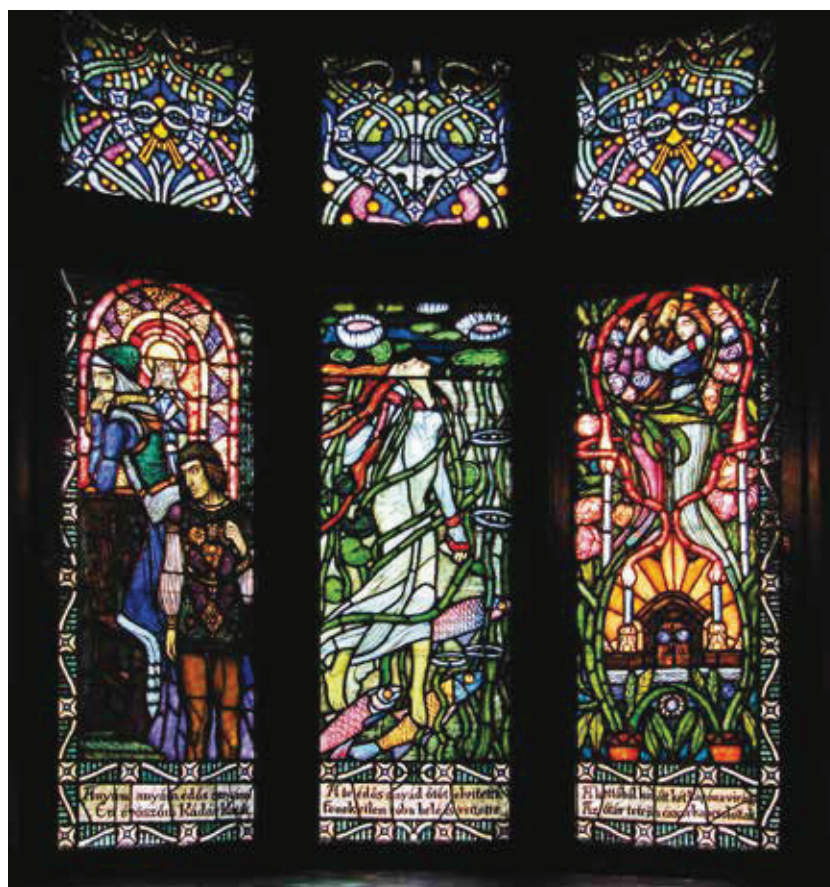
viszonyok, megváltozott a közösségi erkölcs. A balladákban a magánélet válságos helyzeteiben magára maradt „kisember” elviselhetetlen kötöttségei miatt lázad fel. Rendszerint olyan közösségi törvényekkel fordul szembe, amelyek már idejétmúltak vagy eleve ellentmondtak a keresztény etikának (ilyen például a gyermekek párválasztását meghatározó szülői önkény) és az emberiség követelményeinek (például a megesezt leány kivégeztetése anyja által vagy a házasságtörő asszony megölése férje által):

„– Kedves feleségem, asszony feleségem!
Három halál közül melyiket választod?
Húsvágó tőke léssz? Favágó tőke léssz?
Vagy tizenkét asztali vendégnek vígan
gyertyát tartasz?

– Vígan gyertyát tartok, vígan gyertyát tartok!
– Hozzátok, gyermekek az viasszos vásznot!
Lábánál megkezdjük, fejéig tekerjük,
A fején meggyújtjuk, vígan elégessük!
Minden vegyen példát róla: hogy van
a kurvának dolga!”

(Az elégetett házasságtörő. Kibéd, Maros-Torda megye; Vargyas, 1976/II., 9.)⁶

Kádár Kata
A marosvásárhelyi
Kulturpalota
üvegablaka

Épp e témánál érdemes emlékeztetni Jézus megbocsátó magatartására és ítéletére, amellyel mintegy „eltörölte” az ótestamentumi törvények előírta kíméletlen büntető szokásokat.⁷ *János evangéliuma* így számolt be egy házasságtörő nő büntetéséről: „Aki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ!” – mondta Jézus, majd miután vádlói szégyenkezve elkullogtak, így szólt az asszonyhoz: „Eredj el, és többé ne vétkezzél!”⁸

A magánélet válságos helyzeteit feltáró klasszikus magyar népballadákban kiemelkedően fontos szerepet kapnak a női sorsok, a családi élet drámai szituációi: szülők és gyermekek nyílt szembefordulása, kegyetlenkedő apa vagy férj, ritkábban vőlegény vagy titkos szerető. A kegyetlen férj/anya/anyós/báty/szerető büntetéséről, bűnhődéséről a balladák nem vagy csak nagyon szűkszavúan szólnak. Középpontjukban a bűneset elbeszélése, a bűnös és vétlen áldozata – rendszerint fiatal nők, gyerekek – sorsa áll. Korántsem véletlen, hogy a Faragó József összeállította balladagyűjtemény tizenegy témacsoportjából tizen nők a főszereplők.⁹ Az antológia fejezetcímei a női élet-út különböző szakaszainak konfliktusait foglalják össze: „Szerelem”, „Tiltott szerelem”, „Az eladott leány”, „Asszonyi sors”, „Házasélet”, „Anya és gyermeke” stb. Még a „férfiasság” tűnő „Rablógyilkosság” témacsoportban is a szeretője felkeresésére útnak indult/elcsábított *Hajdúktól meggyilkolt leány* szövegváltozataira bukkanunk.

A népballadák túlnyomó többségét a XIX. század második felétől a XX. század közepéig a hagyományörző területek (Erdély, Moldva és a Felvidék) szájhagyományából gyűjtötték össze. A népköltési gyűjteményekből nyilvánvaló, hogy valamikor az egész magyar nyelvterület összefüggő költészeti hagyománnyal bírt, hisz a klaszikus székegy népballadák főbb típusainak változatai más vidékeken is fennmaradtak. Bár az kétségtelen, hogy a moldvai, az erdélyi és felvidéki folklór – szaknyelven: a kulturális peremterületek és a nyelvszigetek – őrizték meg a legarchaikusabb balladatípusokat.

Az első balladák Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményében (1863) bukkantak fel (például *A falba épített asszony*, *Az elcsalt menyecske*, *A három árva*, *Az egymásért haló szerelmesek*), román részről mindjárt nagy vihart kavartva „eredetiségüket” illetően. Azóta sokszorosan bebizonyosodott, hogy például az Erdélyben együtt élő román–magyar–szász–bolgár néphagyomány, mi több, Európa népeinek folklórja szerves kapcsolatban áll egymással.

Nagyon régi, talán a pogány emberáldozatok korára is visszavezethető történet Molnár Annáé, egy katona által elcsalt, hiszékeny menyecskéé. Miután ravasz csel-
lel megöli csábítóját (hisz az már hat másik leánnyal is

végzett),¹⁰ Molnár Anna katonának öltözve visszatér elhagyott férjéhez és csecsemő kisfiához. Természetesen fél felfedni kilétét, s csábítója ruhájában, szállást kérő „katonaként” azt kérdezi az urától: „Feleséged hazajőne / megszidnád-e, megverned-e?”. A férj nyilván már eleget szenvedett asszonya nélkül egy csecsemővel, megtorlás helyett az evangéliumi megoldást választja:¹¹

„Meg se szidnám, meg se verném,
S az orrára fel se vetném”

(*Az elcsalt feleség VIII. Récepatak*,
Gyimesvölgye, 1958; *Balladák könyve*, 114.)¹²

A „megtért bűnös” büntetlen visszafogadásával helyreáll a kis család harmóniája. Némely változatokban a katonától szerzett paripával még vagyonuk is gyarapszik.

Vannak (ha kisebb számban is) olyan balladánk, amelyek feszültsége hasonló mesei derűben oldódik fel. Mintha csak azt tanítanák, „légy önfeláldozó, nagylelkű, meglesz a jutalma!”. Gondoljanak csak a „sási kígyó”-ról szóló balladára, amelyben egy lánynak/legénynek a mézőn mérges kígyó mászik a kebelébe, és sem anyja, sem apja, sem a bátyja nem akarja, nem meri onnan kivenni, hiába kérleli őket. Csak a mátkája segít a bajbajutotton, aki inkább „ellesz” fél keze, mint a kedvese nélkül. Erre azonban nem kerül sor. Ez a ballada a szeretet és hűség próbájának az antik mondahagyományig visszavezethető, korai és kedvelt példája. Van olyan változata is, amelyben az önfeláldozó mátká kígyó helyett aranyat talál, ami megalapozza a mátkapár jövődő sorsát.

„Mintsább mátkám nélkül,
Jobb szép kezem nélkül.
Hát mikor kivette,
Mind sárig arany vót.”

(*A szeretet próbája V. Máriafalva, Moldva*,
1956; *Balladák könyve*, 390.)

Említhetném a magyar balladaköltészet másik gyöngyszemét, amelyben a vágyakozó legény (anyja segítségével) háromszor csel-
lel próbálkozik, míg elnyeri szíve választottját, a szép Görög Ilonát. Ravasz alkudozással kerít magának férjet (éppen a panaszában ítélező bíró fiát) a *Gunaras lány* is. Az egyszeri, *Házasuló királyfi* ugyancsak bevett szokást sért akkor, amikor „kocsisi ruhát” ölt azért, hogy megtalálja pénzre, rangra nem tekintő párját, a kosárkötő hűséges lányát.

De ez alkalommal nem a szerencsésen és jól végződő vígballadáról szólok (ilyen még a fentiekben kívül Az

ügyes házasságtörő vagy *A szaván kapott asszony*), amelyekben a szabálysértő hős vagy vétkes hősnő talpraesettséggel és női ravaszságával elfogadhatóvá teszi gyarlóságát, vétkét, és így menekedik meg a reá váró büntetéstől.

E kiadvány központi témájának megfelelően most azokat a véres és kegyetlen indulatokkal teli magyar balladákat idézném fel, amelyekben az áldozatok cselekvési lehetősége korlátozott, sorsa előre meghatározott, épp úgy, mint az ótestamentumi törvényekben¹³ vagy a görög tragédiákban. Feltűnő, hogy a balladákban kiénekelte bűnös tetteket nem mindig követik büntetések – csak bűnhődés. A balladák jó része nem foglalkozik az életben maradottakkal, legföljebb azt érzékelteti, milyen sors vár rájuk: halál tartó szegény, kiközösítés, lelkiismeret-furdalás, esetleg hirtelen halál.

A több szövegcsaláddal is képviselt *Szívtelen anya* balladatípusban például az ellenség elől menekülő, kicsi fia, lánya helyett inkább kincseit mentő asszonyt egy bivaly-
tehen önfeláldozó példája készíti visszafordulásra, majd keserű önvádra:

„Keservesen síra, kárhóztatá magát,
Az okatlan állat nem hagyja el bornyát!
Istenem, istenem, én édes Istenem,
Hát én, lelkes lévén hogy hagyám gyermekem!”

Amikor magukra hagyott, farkasok által felnevelt gyermekei megtagadják őt, egyes változatokban már csak csontjaikat találja szétszórva, *Budai Ilona* rádöbben megmásíthatatlan vétségére és örök kiteszítottságára:

„Immár olyan vagyok, mint út mellett a fa
Aki ott elmenyen, ágaimot rontja,
Ágaimot rontja, s a sárba tapodja!”
(*A szívtelen anya*. Székelyszentmihály,
Udvarhelyszék; Vargyas, 1976/II., 66.)

A „Tudod, hogy nincs bocsánat, hiába hát a bánat”¹⁴ gondolatával és valószínűleg haláláig tartó önváddal bűnhődik *A halálra rugdalt feleség* és a ló farkához kötözött, *Halálra hurcolt feleség* kegyetlenkedő férje is. Ezekből a balladákból nem derül ki, mi volt a házasság közötti rossz viszony oka. A bántalmazások és kínzások nyomán bekövetkezett halál szempontjából ez mindegy is. A fentebb idézett balladatípusok oly módon ítélik fel tetteiket, mintegy pellengérré, közszemlére állítják őket.

Elég kevés olyan klasszikus balladánk van, amelyekben ki is mondják a megszívlelendő tanulságot. Bár ez a tanító-attitűd inkább a XIX. században keletkezett,

úgynevezett új stílusú alkotásokra jellemző (például a halálra táncoltatott lány, a meggyilkolt fonólány, öngyilkos szeretőgyilkos történeteiben), olykor a régi stílusú népballadák is megfogalmazzák erkölcsi tanulságot és gyakorlati tanítást, különösen olyan esetekben, amikor megbocsáthatatlan etikai vétség (a gyermekbántalmazás, a szeretetlenség, a haszonelvűség és az önkény) felmutatására nyílik lehetőségük:

„Vagyon nektek mostohátok,
Ki fehér ad reátok,
Mikor fehér ad reátok,
Vérrel virágozik hátatok;”
(*A három árva VII*. Klézse, Moldva, 1955;
Balladák könyve, 260.)

„Mikor fejetek fésüllí,
Arcátokat vér ellepi;
Mikor fehér ad reátok,
Kéken marad a hátatok” – mondja a halott édesanya,
aki nem tud segíteni elárvult gyermekeinek.
(*A három árva XIII*. Mákófalva, Kalotaszeg, 1969; *Balladák könyve*, 268.)

Ez az alkotás és több más ballada is nem egyszerű elbeszélés, de figyelemfelkeltő felszólítás is a kiszolgáltatottak védelmében:

„Vegyen minden példát róla,
Az árvának hogy van dolga”
(Krizsa gyűjtéséből kiadta Ortutay, 1935, 135.)

Nemritkán a halálos bűn elkövetése: egy-egy közeli rokon (anya, gyermek, meny érdekből, haszonvágyból történt) meggyilkolása, illetve bűnük morális súlya alatt összeroppanó gyerekgyilkos leányanyák miatt, tanító/nevelő céllal foglalta balladába és ítélte el a közösség tetteiket:

„Apám, édesapám,
Be nagyot vétettem!
Kicsi fiam leve,
Én azt esszevágám.
Leányom, leányom,
Mér’ tudtad csinálni?”
[...]
„Apám, édesapám,
Szégyeltem világtól,
Szégyeltem világtól,
Féltem haragjától.”

[...]
 „Leányom, leányom,
 Szegény Szabó Erzsi,
 Elvesztette magát,
 S az ő kicsi fiát!

Leányok, leányok,
 Róla tanuljatok,
 Titkosan szeretőt
 Tik már ne tartsatok!”
 (A gyermekgyilkos anya I. Lészped, Moldva,
 1954; *Balladák könyve*, 166–167., 172.)

Az erőszakos halál okán megfogalmazott „tanítás” mellett gyakran átokformulákban ölt testet a balladát létrehozó közösség indulata:

„Átkozott az apa.
 De legjobban az anya,
 Aki egyetlen egy lányát
 Este a bálba hagyja.

Este elbocsássa,
 Reggelig nem is lássa,
 Reggel pedig nyóc órákor
 Meghalva viszik haza.

Leányok, leányok
 Rólam példát vegyetek:
 Két szép legényt egyszerre
 Soha ne szeresetek!”

(A halálra táncoltatott lány IV. Buza, Mezőség; *Balladák könyve*, 124–125.)

Hadd idézzek még fel egy kevésbé ismert balladatémát, a vendégbarátság, az idegenek, koldusok befogadásának kötelezettségét, amely az antikvitás óta létező, íratlan parancs számos népnél. „Koldus képében Krisztus jár közöttünk”, tanították a görögkeleti egyházi népének és ezzel összhangban a *Két rab testvéréről* és *A gőgös asszony anyjáról* szóló balladáink. Az elsőben a szülők nem ismerik fel és nem fogadják be házukba fogságból hazatérő, éhező, beteg és rongyos gyermekeiket. Mikor a szolgáló harmadszorra jelenti gazdáinak, miképp siratozza meghalt fivérét a „koldus” leány az istállóban, már késő a megbánás. Néhány változatban a szülők is belehalnak kitesztott gyermekeik elvesztésébe. A hirtelen halál a régiek hite szerint azért volt büntetés, mert nem tudtak előtte gyónni, áldozni, számot

vetni életükről, tehát bűnösként mentek el, és így biztosan a pokolba kerültek.

Hasonló sorsra jut az idegenbe („nagy Törökországba”) férjhez adott Nagy Bihal Albertné is. A gazdaggá és gőgössé vált asszony nem ismeri fel édesanyját, aki koldusruhában látogatja meg.

„Elment leányának az ő kapujába,
 Elkezdte fújni búba s bánatjába,
 Hogy – egy kis kenyeret! egy kis pohár vizet!
 [...]
 Szolgám, szolgálóim, ebem s kutyáim,
 Menjetek, s tegyétek a setét tomlöcbe!”

A felebaráti szeretet ellen súlyosan vétő, „gőgös asszony”-t nemcsak megszegyeníti, de meg is átkozza az édesanyja:

„Anyám, édesanyám, mért nem mondta maga,
 Hogy magával eztet nem tettem volna,
 Jön be, édesanyám, a belső szobámba,
 Első pohár borom most magának adom!

Vesse fel pokolszél a belső szobádat!
 Dűtse fel pokolszél első pohár borod!
 Mert nem azért jöttem, hogy engem megkínálj,
 Hanem, hogy meghallám, hogy milyen
 asszony vagy!”

(*Gazdag asszony anyja*. Ditró, Csík megye;
 Vargyas, 1976/II., 249–250.)

Az áldozat átkával végződik *A halálra ítélt hűgárról* szóló ballada is, amelyben Fehér Anna – aki valószínűleg nem a „húga”,¹⁵ hanem a jegyese, mátkája volt az elfogott Fehér Lászlónak - szüzességét áldozza fel „bátyja” életéért cserébe. A hősnő kettős erkölcsi kötelesség szorításában vergődik, és akár egyiket, akár a másikat teljesíti, mindenképpen bűnhődik azért, aminek nem tett eleget. Ha nem áldozná fel „becsületét” bátyja életéért cserébe, egész életében vádolná a lelkiismerete. Anna tehát egy éjszakát a vérbíróval tölt, áldozata azonban hiába való, mert a bíró megcsalja, és az éjszaka leple alatt kivégezteti bátyját. Külön „csavarása” a balladának, hogy a bebörtönzött „báty” előre figyelmezteti Annát erre az eshetőségre, és nem várja el tőle ezt az áldozatot:

„Húgom, húgom, Fehér Anna,
 Ne hálj véle egy éjca.

Szüzességedet elveszi,
A bátyádnak fejét veszi.”
(*A halálra ítélt húga*. Vésztő, Békés megye;
Vargyas, 1976/II., 286.)

Fehér Anna önfeláldozóan cselekszik, mégis megbűnhődik. Elveszíti szeretett bátyját, és elveszti ártatlanságát, ami a korabeli felfogás szerint egész jövődjének záloga. Ennek ellenére úgy érezzük (nemcsak mi, hanem az egykori balladaénekes és közönsége is), hogy Anna erkölcsileg tisztán kerül ki ebből a sötét éjszakából. Az ember természetes jogérzékével nem a lólopás miatt kivégeztetett Fehér Lászlót, nem a megbecstelenített leányt, hanem a hazug, romlott erkölcsű bírót tartja bűnösnek. Feltűnő, hogy míg a ballada témáját adó olasz reneszánsz történetében a csábító és csaló bíró súlyos büntetésben részesül, a magyar balladaváltozatokból ez a mozzanat hiányzik, az áldozat nem kap sem erkölcsi, sem anyagi elégtételt. A ballada a becsapott leány iszonyatos átkával végződik:

„Mosdóvized vérnek váljon,
Szántófölded ne teremjen,
Amit vetel, ki ne keljen,
Szántófölded ne teremjen,
Amit vetel, ki ne keljen,
A jó Isten meg is verjen.”
(*A halálra ítélt húga*. Nyírvasvári, Szabolcs
megye; Vargyas, 1976/II., 288.)

A halálra ítélt húga, egy utólag „megbetyárosított” történet,¹⁶ más betyárballadával együtt országszerte igen népszerű volt. Még a XX. században is számtalan újraköltésével találkozunk, amelyekben megváltoztatták ugyan a kivégzés módját fővételről akasztófára/gyonolásra, ám a szereplők erkölcsi felfogásából, érzelmdús, indulatoktól fűtött hangjából még érezhető a régi korok szellemisége. Anna átka is átalakult az újabb változatokban, mert az elemi csapásokat tüzet, vizet, földet, vért és kenyeret megidéző, emelkedett stílusú rövid átok helyébe a hosszú, kínos betegség és nyomorúságos vég kevésbé hatásos képei lépnek.

„Tizenhárom szekér szalma
Rothadjon el az ágyadba,
Tizenhárom esztendeig
Nyomjad az ágyad fenekit.

Tizenhárom doktor keze
Fáradjon ki sebeidbe,

Tizenhárom sor patika
Ürüljön ki a számodra!”
(*A halálra ítélt húga*. Vésztő, Békés megye;
Vargyas, 1976/II., 286.)

A felsorolt példákban is láthatjuk, hogy a magyar balladák hősnői rendre megszegik az évszázados törvényt, felrúgják a bevett szokásokat, azaz fellázadnak a nekik rendelt szerep/sors ellen. Bukásuk ezért elkerülhetetlen. A hősök elbukása és tragédiája óhatatlanul kihatott párjukra, szüleikre és gyermekeikre. Kőműves Kelemen kétségbeesik, és „haláláig síra”, hisz pénzért és hírnévért áldozta fel feleségét; több változatban anyja után hal kifizia is. A kikényszerített házasságból fakadó, családi tragédiákat megörökítő balladatípusokban, (mint *Az eladott leány*, *A nászmenetben haldokló menyasszony*, *A zsvány felesége/A nagy hegyi tolvaj*, *A halálra hurcolt feleség* és *A halálra rugdalt feleség*) a hősnők nemcsak a rigorózus, patriarkális mentalitás ellen lázadtak, majd mindegyikben az ismeretlen idegenbe/idegenhez adás, az otthontól/szülőföldtől távol kerülés a bajok kiváltó oka.

Sajátos, hogy egyetlen klasszikus népballadatípusban sem találtam apát és férjet az „áldozat” szerepében, tiltott/titkos férfi szeretőt is csak ötben, fivért vagy felnőtt fiút pedig csak három típusban. (Ezek: *A hagyakozó fiú – Megétegetett János*; *A szívtelen anya*, *Két rab testvér*). Nővérek csak egy balladatípusban, a dalbetétes, európai mesepárhuzamokkal is rendelkező *Három eprésző lányban* (*Jávorfácska*) fordulnak egymás ellen, irigységből, féltékenységből. Ennél gyakoribb téma az, hogy a testvérbáty – családfőként – rendelkezik húga sorsa felett. *A szolgálóval szerelmeskedő* nemesi származású leányt a bátyja öli meg; *A töröknek eladott leány* egyik szövegcsaládjában az anya, egy másikban a fivér adja idegenbe/idegenhez a leányt, aki a kikényszerített házasság helyett inkább a halált választja.

Két, igen archaikus és ritka témát, a nőrablást és a testvérek közötti incesztust is felidézi a *Vitéz és kegyes* balladája, valamint a Balkánon és más szláv népeknél *Fia-rabolta anya* típuselnevezéssel ismert, a magyar szájhagyományban dalbetétes történeti mondává „kopott” szöveg. Ebben a janicsárként felnevelt magyar fiú először feleséget, majd gyermekének dajkát is rabol. A dajka bölcsődala derít fényt arra, hogy a fiatalok mindketten ő gyermekei.

„Csíjjál el, bújjál el, te szép török gyerök
Fijamnak szép fija, lányomnak magzatja,
Lányomnak magzatja, magam unokája!

Kilenc esztendeje török elrabolta,
Kilenc esztendőre magamat rabolt el...”
(*Fia-rabolta anya*. Deszk, Torontál megye;
Vargyas, 1976/II., 367.)

A régi stílusú balladák, bűnök és konfliktusok szerinti áttekintése újolag megerősíti abbéli felfogásomat, hogy a magyar népballada problematikáját és látásmódját tekintve kora újkori, a XVI–XVII. század fordulóján kialakult női műfaj, szemben a megelőző verses epika (a hősköltészet, történeti és históriás ének) férfiközpontúságával és vitézi/hősi/közösségi érdekekre fókuszáló tematikájával.¹⁷ A műfaj viszonylag „fiatal” kora ellenére évezredek motívumokat, hiedelmeket (emberáldozat: *Kőműves Kelemen*; állatok által felnevelt gyermekek: *Budai Ilona*; az átok mágikus ereje), szokásokat (nőablás, incesztus, vendégbarátság), kivégzési módokat (megégetés, lófarkához kötözés, lefejezés, éheztetés), egy elmúlt és jobbára már feledésbe merülő életvilágot és moralitást örökített ránk. A klasszikus népballadák jelentős része egy lassan változó hierarchikus felépítésű, férfiközpontú társadalomban az öntudatra ébredő nők és a hagyományos közösségi normarendszer összeütközései által a gyermeki/asszonyi alávetettség, kiszolgáltatottság általánosságát hangsúlyozta, a „velem is megtörtént/megtörténhetett volna” tudatát alakította ki a hallgató és befogadó közösségekben. Együttérzést keltett az esendő, ám nem egyszer ártatlanul büntetett/bűnhődő balladahősökkel, akiknek énekbe foglalt példája, sorsa olyan figyelmeztetés, amely egyúttal a másként gondolkodás és cselekvés lehetőségét villantja fel – még a ma embere számára is.

A népballadákat éneklő közösségekben inkább szánták, de nem ítélték el a lázadó, ám a szokásjog értelmében elbukó hőseket. „A szerencsétlent barátjától részvét illeti meg, még ha elhagyja is a Mindenhatónak félelmét.”¹⁸ A megénekelt példázat válthatta ki a hajdani és mostani balladaénekesek „öngyógyító katarzist”,¹⁹ és tartotta meg (kisebb-nagyobb változtatással) a hagyományban ezeket a véres és fájdalmas történeteket. Ezek az énekek a már idejétmúlt törvényeket, közösségi normákat kérdőjelezték meg a humanitás szellemében, és a személyes érzelmek, egyéni szempontok létjogosultságára irányították az emberek figyelmét.

JEGYZETEK

1 Tételesen lásd KÜLLŐS Imola: *Balladaszüzsék és -típusok legrégibb kéziratossági feljegyzései* = *Az Idő rostájában*.

Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára I–III. Szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, Bp., L'Harmattan, 2004, III., 265–294.

- 2 KLANICZAY Tibor: *A magyar népballada és Európa = Uő: Pallas magyar ivadéka*. Bp., Szépirodalmi, 1985, 96–103., 100.
- 3 ARANY János: *Költemények Szász Károlytól [1861] = ARANY János összes művei XI. Prózai Művek 2. 1860–1882.* Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 203.
- 4 ORTUTAY Gyula: *Székely népballadák*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935
- 5 KISS Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök. Jog és irodalom*. Bp., Publicitás Art Média, 2009
- 6 Itt és a továbbiakban az idézet helye VARGYAS Lajos: *A magyar népballada és Európa II.* Bp., Zenemű, 1976
- 7 „Halállal lakoljon a parázna férfi és a parázna nő.” (3Móz 20,10)
- 8 Jn 8,7; Jn 8,11
- 9 *Virágok vetélkedése. Régi magyar népballadák.* Szerk. ALMÁSI István, FARAGÓ József, Bukarest, Kriterion, 1986
- 10 Ez a motívum az Európa-szerte ismer Kékszakkáll-történetekkel és mesékkal rokonítja a balladát.
- 11 „Ha pedig a te atyádfia vétkezik ellened, dorgáld meg őt, és ha megtér bocsáss meg neki.” (Lk 17,3)
- 12 Itt és a továbbiakban az idézet helye: *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák.* KALLÓS Zoltán gyűjtése, SZABÓ T. Attila gondozásában, Bukarest, Kriterion, 1971
- 13 2Móz 21,34; 3Móz 24,19; 5Móz 19,21: „Ne nézz reá szánalommal; lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezét kezért, lábat lábért.”
- 14 „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat. / Légy, ami lennél: férfi. / A fű kinő utánad. // A bűn az nem lesz könnyebb, / hiába hull a könnyed. / Hogy bizonyosság vagy erre, / legalább azt köszönjed.” József Attila: *Tudod, hogy nincs bocsánat*.
- 15 A régi magyar nyelvben – a fennmaradt szerelmeslevelek tanúsága szerint – a jegyesek, illetve a férj és feleség is szólíhatta egymást „húgom/bátyám” néven.
- 16 Bóta László szerint eredetileg Hunyadi Lászlóról szólt, és az udvari énekesek hagyományából merített a népballada.
- 17 KÜLLŐS Imola: *Nőkről nőknek? Gondolatok a népballadáról = Uő: Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 2012, 402–409.
- 18 Jób 6,14
- 19 Andrásfalvy Bertalan kifejezése.